

Ryc. 1. Dziedzictwo kulturowe projektowanego Sandomierskiego Parku Krajobrazowego

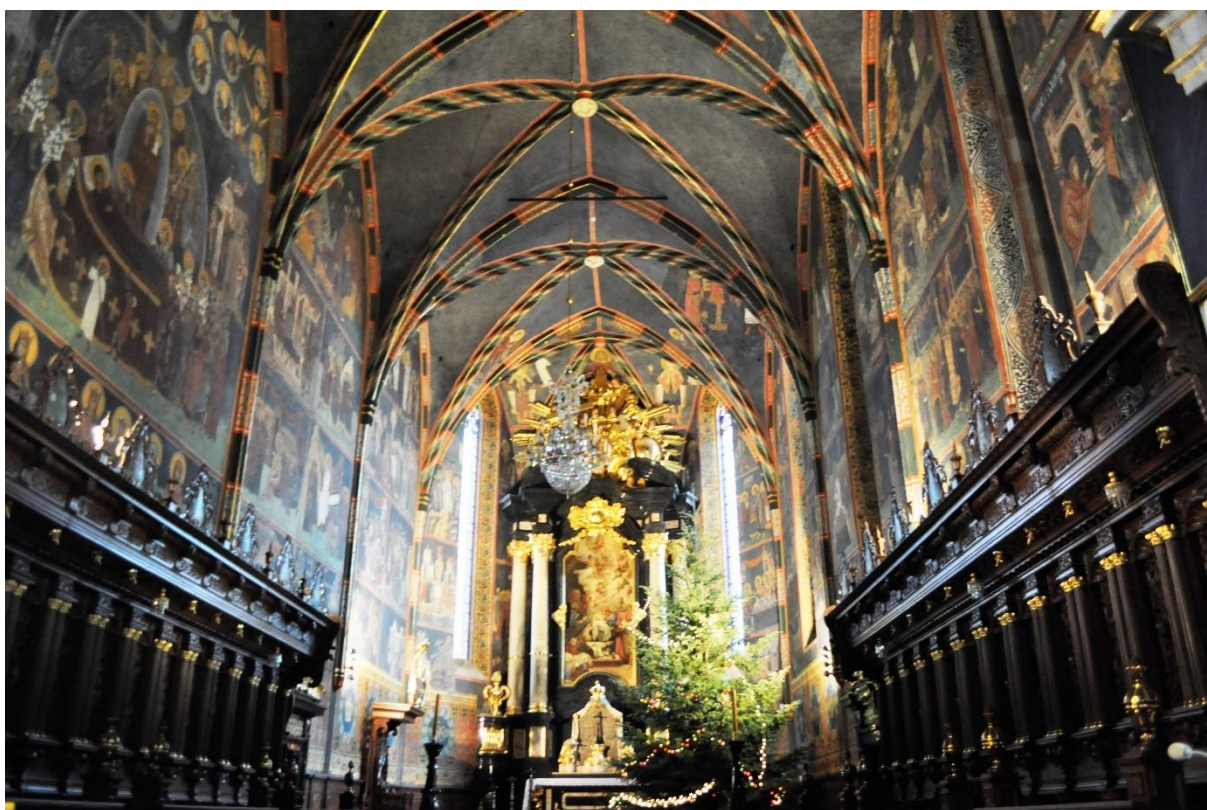
Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli i ryc.1. na terenie projektowanego parku znajdują się 133 zabytki nieruchome, wpisane do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego. Należy jednak zwrócić uwagę, że aż 88 z nich, czyli dwie trzecie całości, znajduje się w samym Sandomierzu. W 2017 r. miasto zyskało rangę Pomnika Historii, jako historyczny zespół architektoniczno-krajobrazowy i obecnie należy do dziewięciu Pomników Historii w regionie świętokrzyskim.

Sandomierz od prawie tysiąca lat jest centrum okolicy. Niegdyś siedziba królów i książąt, dziś w całości niemalże muzeum historyczne i architektoniczne pod gołym niebem. Każda z epok coś tutaj dodała, pozostawiając ponad 120 obiektów wszystkich stylów, co w połączeniu z pięknem przyrody i malowniczym położeniem na wzgórzach poprzecinanych głębokimi jarami daje efekt wielkiej atrakcyjności turystycznej. Sandomierz zaliczany jest do najcenniejszych, historycznych zespołów urbanistyczno-krajobrazowych w Polsce. Zabytkowa część miasta usytuowana jest na lewym, wysokim brzegu Wisły. Unikatowe znaczenie Sandomierza wynika z zachowanych licznych zabytków, należących do najwyższej klasy dzieł architektury, rzeźby i malarstwa. Najcenniejsze z nich to: zamek królewski z reliktmami gotyckimi, gotycka kolegiata, obecnie katedra p.w. Narodzenia Najświętszej Panny Marii z freskami w stylu rusko-bizantyńskim, znajdujący się nieopodal gotycki, dawny dom mansjonarzy, zwany. Domem Długosza, późnoromański kościół p.w. św. Jakuba z klasztorem dominikanów, średniowieczny układ urbanistyczny miasta z prostokątnym rynkiem i geometryczną siatką ulic, otoczony pozostałościami murów miejskich z zachowaną gotycką Bramą Opatowską, jeden z kilku zachowanych w Polsce gotycko-renesansowych ratuszy miejskich, barokowy gmach szkoły jezuickiej, należącej do grona najstarszych w Polsce i zwanej Collegium Gostomianum, dawne klasztory reformatów i benedyktynek. Oprócz szczególnych wartości zabytkowych, Sandomierz wyróżnia się wartościami przestrzenno-krajobrazowymi. Miasto położone jest malowniczo na skraju nadwiślańskiej wysoczyzny, na kilku wzgórzach rozdzielonych wąwozami, m. in., Wąwozem Królowej Jadwigi i Wąwozem Piszczele.

W krajobrazie kulturowym Sandomierza ważne miejsce zajmuje zamek królewski, sąsiadujący z bazyliką katedralną pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Wzniesiony przez króla Kazimierza Wielkiego na miejscu wcześniejszego, XII-wiecznego grodu księcia Henryka Sandomierskiego, został rozbudowany w XV, a zwłaszcza w XVI w., kiedy to uzyskał formę renesansową. W połowie XVII w., podczas „potopu”, został wysadzony przez Szwedów. Ocalało jedynie istniejące do dziś skrzydło zachodnie, przebudowane przez króla Jana III Sobieskiego. Podczas rozbiorów Polski władze urządziły tu więzienie, które zostało

rozbudowane o nowo wzniesione budynki. Więzienie istniało do 1959 r. W odrestaurowanych pomieszczeniach zamku od 1986 r. ma siedzibę Muzeum Okręgowe w Sandomierzu.

Sandomierska bazylika katedra, wzniesiona na miejscu dwóch wcześniejszych świątyń, to gotycki kościół halowy z tak zwanej serii pokutnej Kazimierza Wielkiego. Należą do niej kościoły fundowane przez króla jako zadośćuczynienie za śmierć księdza Marcina Baryczki. Wykonane przez Marcina Polejowskiego ołtarze w nawie głównej zaliczane do najpiękniejszych przykładów rzeźby rokokowej w kraju. Na ścianach Martyrologium Romanum - cykl 12 wielkich obrazów przedstawiających męczenników z poszczególnych miesięcy. Cztery okazałe obrazy ilustrują historię Sandomierza. Wśród nich, wywołujące ostatnio liczne dyskusje, dzieło obrazujące rytualny mord żydowski. W podziemnej kaplicy krypta grobowa biskupów sandomierskich. W prezbiterium bazyliki katedralnej zachowały się jedno z czterech w Polsce, wspaniałe freski rusko-bizantyjskie, wykonane ok. 1402-1416 r., z fundacji króla Władysława Jagiełły, przez warsztat popa Hayla. Przedstawiają m. in. „Chwałę Bożą”, 31 scen z życia Chrystusa i pięć scen z życia Matki Bożej oraz pełne symbolicznych znaczeń, monumentalne „Zaśnięcie Matki Boskiej”.

Fot. 3. Prezbiterium katedry sandomierskiej z freskami rusko-bizantyńskimi (Fot. C. Jastrzębski).

Dominikański zespół klasztorny w Sandomierzu powstał jako drugi w Polsce w 1226 roku. Należy do pierwszych polskich zabytków wzniesionych z cegły i zaliczany jest do obiektów najwyższej, światowej klasy. Po barokowej przebudowie w XVII wieku, na początku

wieku XX został poddany rekonstrukcji przywracającej pierwotny wygląd. Największe wrażenie robi wspaniały, późnoromański portal uskokowy nawiązujący do sztuki włoskiej. W kościele prezentowane są szczątki 49 dominikanów poległych męczeńską śmiercią podczas najazdu tatarskiego w 1260 roku. W posadzce odkryto tajemniczy wizerunek miecza. Gotycka płyta nagrobna w barokowej kaplicy wystawionej męczennikom oraz barokowy sarkofag wykonany z jednego kłosa dębowego poświęcone są księżniczce Adelajdzie. Kaplica świętego Jacka Odrowąża, pierwszego polskiego dominikanina, według tradycji została wystawiona w miejscu, gdzie znajdowała się jego klasztorna cela. Z dawnego klasztoru zachowało się tylko jedno skrzydło z licznymi relikwiami wczesnogotyckimi. W przytykającej do kościoła dzwonnicy znajduje się jeden z najstarszych polskich dzwonów. Klasztor został skasowany w ramach represji carskich po powstaniu styczniowym. Obecnie ponownie gospodarzami są dominikanie.

Fot.4. Portal kościoła p.w. św. Jakuba Apostoła Starszego w Sandomierzu (Fot. C. Jastrzębski).

Pobenedyktyński zespół klasztorny w Sandomierzu został wzniesiony w XVII wieku dla benedyktynek, a przejęty w 1903 roku przez istniejące do dzisiaj seminarium duchowne. Jest najlepiej zachowanym przykładem barokowej architektury klasztornej w Polsce. W kościele znajduje się oryginalna ambona w formie drzewa Jessego, a w zbiorach przechowywana jest moneta uchodząca za jeden ze srebrników Judasza. Na dziedzińcu wolno stojąca, kazalnica zwieńczona hełmem z podwójnym krzyżem benedyktyńskim.

Z materiału pochodzącego z rozbiórki zamku w Zawichoście w XVII wieku wzniesiono klasztor reformatów w Sandomierzu. W podziemiach w doskonałym stanie zachowały się tu zwłoki zmarłej 300 lat temu wojewodzianki sandomierskiej.

Barokową synagogę w Sandomierzu postawiono w 1768 r. na miejscu wcześniejszej, być może pamiętającej nawet czasy króla Kazimierza Wielkiego. W XIX w. dostawiono do niej kahał, czyli dom gminy żydowskiej. Przetrwały fragmenty polichromii z XVIII i XIX w. oraz gotycki portal, wykorzystany z wysadzonego w powietrze zamku. W budynku obecnie mieści się oddział Archiwum Państwowego w Kielcach.

Do najstarszych polskich szkół należy I Liceum Ogólnokształcące Collegium Gostomianum w Sandomierzu, które posiada ciągłość dydaktyczną od momentu powstania. Mieści się w gruntownie odremontowanym w ostatnich latach budynku, stanowiącym jedną z wizytówek miasta. To obiekt ufundowany w 1602 r. przez Hieronima Gostomskiego, wojewodę poznańskiego i kasztelana sandomierskiego i nazwany tak od jego nazwiska. Przeznaczony był na zespół klaszorny jezuitów, który składał się z zachowanego do dziś skrzydła wschodniego, mieszczącego szkołę i niezachowanego skrzydła południowego z urządzoną klauzurą. Wiele podręczników szkolnych wydała funkcjonująca w gmachu drukarnia. Działał teatr i koło literackie. Po kasacie zakonu w 1773 r. kolegium zostało przejęte przez Komisję Edukacji Narodowej. Mieściły się tu świeckie szkoły różnych typów. W 1813 r. w pomieszczeniach urządzono szpital dla żołnierzy powracających spod Moskwy. W wyniku zaprószenia ognia wybuchł pożar, który całkowicie zniszczył skrzydło południowe i sąsiadujący z kolegium klasztor pojezuicki. Rozebrano je, ale pozostała część wyremontowano i nauka znów mogła się odbywać. Wraz z upadkiem powstania styczniowego aż do I wojny światowej prowadzili ją przede wszystkim nauczyciele rosyjscy. W czasie II wojny światowej Niemcy przejęli budynek na cele wojskowe, a po jej zakończeniu rozpoczęło działalność I Liceum Ogólnokształcące, z kilkuletnią przerwą remontową kontynuujące chlubne dzieje sandomierskiego szkolnictwa.

Centrum Sandomierza stanowi rynek, na którym znajduje się ratusz uznawany za jeden z najpiękniejszych w kraju. Powstał w XIV wieku, ale został przebudowany w renesansie. Wśród licznych budynków mieszczańskich o starej metryce wyróżniają się domy Mikołaja Gomułki i Greka Kajsora, konwikt Boboli oraz kamienica Oleśnickich, w której doszło do zgody przedstawicieli ruchów innowierczych. W pobliżu znajdują się wejście do zbrojowni i podziemnej trasy turystycznej ciągnącej się na długości około 500 metrów.

Fot. 5. Podziemna trasa turystyczna w Sandomierzu (Fot. C. Jastrzębski).

Pod względem rodzajowym lokalizacja przestrzenna zabytków nieruchomych projektowanego parku przedstawia się następująco:

- zespoły kościelne (w tym liczne poklasztorne) w dziewięciu miejscowościach: Czyżów Szlachecki, Góry Wysokie, Koprzywnica, Lasocin, Samborzec, Sandomierz, Skotniki, Słupia Nadbrzeżna, Zawichost;
- cmentarze w dziewięciu miejscowościach (w tym dwa wojenne i żydowski w Sandomierzu): Czyżów Szlachecki, Góry Wysokie, Koprzywnica, Lasocin, Samborzec, Sandomierz, Skotniki, Słupia Nadbrzeżna, Zawichost;
- zespoły pałacowo-parkowe i dworsko-parkowe w czterech miejscowościach: Czyżów Szlachecki, Linów, Sandomierz, Skotniki;
- układy urbanistyczno-krajobrazowe w trzech miejscowościach: Koprzywnica, Sandomierz, Zawichost;
- mogiły zbiorowe w trzech miejscowościach: Sandomierz, Szymanówka, Zawichost;
- kaplice w dwóch miejscowościach: Koprzywnica, Nowe Kichary;
- domy w dwóch miejscowościach: Sandomierz, Zawichost;
- spichlerze w dwóch miejscowościach: Sandomierz, Sulejów;
- zamki w jednej miejscowości: Sandomierz;
- obwałowania miejskie w jednej miejscowości: Sandomierz;
- ratusze w jednej miejscowości: Sandomierz;

- szkoły w jednej miejscowości: Sandomierz;
- katolickie budynki religijne w jednej miejscowości: Sandomierz;
- synagogi w jednej miejscowości: Sandomierz;
- parki w jednej miejscowości: Błonie.

Poza Sandomierzem, wśród zabytków na uwagę zasługują:

Czyżów - kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych.

Budowniczym pierwszego, drewnianego kościoła był Wydźga. Jego spadkobierca, Michał z Czyżowa, kasztelan sandomierski i członek rady królewskiej Władysław Jagiełły, wybudował murowany kościół w stylu gotyckim, który kilkakrotnie przebudowywany, zachował się do czasów współczesnych. Przebudowa z drugiej połowy XVIII w. nadała mu charakter barokowy. Murowana dzwonnica pochodzi z XVIII w.

Czyżów - Zespół pałacowo-parkowy.

Pałac wybudowany został w latach 1721-1751 przez Aleksandra Zaklikę, kasztelana braclawskiego, a następnie połanieckiego. Jego rozbudowę prowadzono w początkach XIX w. oraz w latach 1900-1922, 1922-1924. Od 1978 r. rozpoczęto prace rewaloryzacyjne. W sąsiedztwie pałacu odtworzono dawną oficynę.

Fot. 6. Pałac w Czyżowie Szlacheckim (Fot. C. Jastrzębski).

Góry Wysokie - kościół parafialny p.w. Matki Bożej Bolesnej i św. Wita.

Zgodnie z przekazami, w miejscu pogańskiego kultu bożka Światowida założyciel parafii - Iwo Odrowąż, kanclerz księcia Leszka Białego, wznosił w 1217 r. pierwszy drewniany kościół p.w. św. Wita. W roku 1718 ówczesny pleban ks. Maciej Kurnicki rozebrał zniszczoną drewnianą budowlę i z kamienia zbudował kościół murowany. Ok. 1792 r. przebudował go od

fundamentów według własnych projektów ks. Józef Karsznicki. W ołtarzu lipowa Pieta, wykonaną przez nieznanego XVIII-wiecznego artystę.

Koprzywnica – opactwo pocysterskie.

Opactwo cysterskie w Koprzywnicy założono w 1185 r. Trwało to kilkadziesiąt lat. Kościół jest trójnawową bazyliką z nawą poprzeczną. Główny trzon klasztoru ma zachowany kapitułarz, karcer i armarium. To przykład budowli przejściowej od stylu romańskiego do gotyckiego. Zachował pierwotny wygląd. Najstarsze malowidła, z poł. XIV w., przedstawiają Marię i scenę śmierci zakonika w otoczeniu diabła i anioła. Wczesnobarokowy ołtarz główny ma obraz Wniebowzięcia Matki Boskiej z 1645 r., namalowany przez Bartłomieja Strobla. Interesujący zespół dwunastu ołtarzy bocznych.

Koprzywnica - kościół p.w. Matki Bożej Różańcowej.

Kościół p.w. Matki Bożej Różańcowej przekształcony został z dawnej parafii p.w. Wszystkich Świętych, wymienianej już w XIII w. Najbardziej interesującą częścią jest prezbiterium, do którego prowadzi z nawy potężny, barokowy portal, wykonany z czarnego marmuru dębnickiego. W prezbiterium późnorenesansowy ołtarz, bogato dekorowany, z dominującym wizerunkiem Matki Bożej z Dzieciątkiem. Ołtarz główny późnorenesansowy z początku XVII w.

Linów - zespół pałacowo – parkowy.

Pałac został wybudowany około 1844 r. przez Romana Cichowskiego, właściciela dóbr linowskich. Budynek wzniesiono na rzucie trzech prostokątów tworzących główną część oraz skrzydła boczne. Obecnie działają tu szkoła i przedszkole. W pobliżu mury starej gorzelni.

Nowe Kichary – baszta.

Nad doliną rzeki Opatówka stał tu dwór obronny. W 1623 r., Elżbieta z Gostomskich zapisała Kichary benedyktynekom z Sandomierza, gdy tym spalił się ich klasztor. Z czasem popadł w ruinę, ale w jednej z baszt - zachowanej do dzisiaj - urządzono kaplicę pw. ś.ś. Rocha i Jacka. Przetrwały w niej pozostałości malowideł.

Samborzec kościół Trójcy Przenajświętszej.

Świątynia murowana została wybudowana ok. połowy XIII w. przez dziedzica Pawła Samborzeckiego. Od 1607 do 1717 r. należała do jezuitów sandomierskich. Została zniszczona podczas wojen szwedzkich. Odbudowana i powiększona w latach 1688-1691. Świątynia ma wiele cech barokowych z elementami romańskimi. Od 1717 r. prawa kolatorskie przeszły na kolegiatę w Sandomierzu, której samborzecki kościół stał się filią. W 1865 roku bp Michał Józef Juszyński ustanowił kościół w Samborcu samodzielnym kościołem parafialnym.

Skotniki - gotycki kościół.

Pierwsze informacje na temat wsi pochodzą z II poł. XIII w. Należała do klasztoru cystersów w Koprzywnicy. Kościół został ufundowany w 1347 r. przez Jarosława Bogorię Skotnickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego. W XVIII w. kościół został rozbudowany. Świątynia wybudowana jest z cegły w wątku polskim i należy do grupy gotyckich kościołów jednofilarowych, charakterystycznych dla czasów Kazimierza Wielkiego. Zachowały się resztki gotyckiej polichromii ze scenami z życia Chrystusa. Nawę zdobi stiukowa dekoracja, wykonana około 1770 r.

Skotniki - zespół dworsko-parkowy.

Położony w pobliżu kościoła, otoczony pozostałościami parku krajobrazowego i fosą. Parterowy, założony na rzucie prostokąta z narożnymi alkierzami i piętrowym ryzalitem od frontu. Korpus główny nakryty łamanym dachem polskim, alkierze odrębnymi dachami namiotowymi, ryzalit dachem dwuspadowym. Dachy pokryte gontem. Elewacja frontowa południowo-wschodnia, siedmioosiowa z płytkim trójosiowym piętrowym ryzalitem. Na piętrze balkon. Piętro zamknięte wydatnym gzymsem z arkadkowym fryzem. Ryzalit wieńczy trójkątny szczyt obwiedziony profilowanym gzymsem z dekoracją kostkową. W polu tympanonu półkolistą płyciną. Elewacja ogrodowa siedmioosiowa, pomiędzy alkierzami poprzedzona tarasem ze schodami. Naroża alkierzy od strony ogrodu ujęte szkarpami. Układ przestrzenny stanowi obszerna sień na osi z parami pomieszczeń po bokach. W alkierzach pomieszczenia jednoprzestrzenne. W alkierzu południowo-zachodnim pozostałości sgraffitowego fryzu z przedstawieniem tańczących nimf.

Fot. 7 Dwór w Skotnikach (Fot. C. Jastrzębski)

Zawichost - kościół farny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny.

Świątynia została wzniesiona w czasach panowania Bolesława Śmiałego (1058-1079). Współcześnie odkryto fundamenty romańskiej, okazałej bazyliki, być może o randze katedry, z nawą boczną i apsydami. Kościół był wielokrotnie niszczone i odbudowywany. Zachował styl barokowy. Murowana dzwonnica pochodzi z połowy XVIII w.

Zawichost – kościół rektoralny p.w. św. Jana Chrzciciela.

Fundatorem był książę Bolesław V Wstydlivy w latach 1245-1257. Gotycki. Miał dwa dobudowane klasztory - północny dla kobiet i południowy dla mężczyzn. Pierwszą przełożoną klasztoru żeńskiego została Salomea, siostra księcia. Kościół był wielokrotnie niszczone i odbudowywany.

Zawichost - kościół parafialny p.w. św. Trójcy.

O dwunastowiecznej metryce kościoła świadczą jej plan, technika malarska, materiał, portal i przekazy historyczne, choć obecny styl murowanej świątyni jest gotycki. Prezbiterium i zakrystia pochodzą z XVII w. Nawa została rozbudowana w XVIII w. Z tego czasu pochodzi też drewniana dzwonnica.

Fot.8. Dzwonnica w Zawichoście – Trójcy (Fot. C. Jastrzębski).

6.4. Mała architektura (kapliczki, krzyże, pomniki, elementy etnografii (Anna Świercz, Cezary Jastrzębski

Na obszarze planowanego parku krajobrazowego spotkać możemy wiele interesujących obiektów małej architektury sakralnej. Od wieków wpisane w krajobraz tej części Polski stanowią nie tylko znaki wiary chrześcijańskiej, ale także świadectwa zbiorowej pamięci miejscowej społeczności. Fundowane były z pobożności, w dowód wdzięczności za doznane łaski, za ocalenie od ognia, powodzi, uratowanie życia lub też jako akt skruchy bądź zadośćuczynienia za popełnione zło oraz w celu upamiętnienia ważnych wydarzeń rodzinnych (np. przedwczesnej śmierci) czy miejscowej społeczności (zażegnanie epidemii). Stawiano je również na granicach wsi i pól, w miejscach wyburzonych kościołów i kaplic, potyczek, bitew, na bezimiennych grobach żołnierskich, w miejscach tragicznych wypadków (popełnionych zbrodni czy samobójstw). Fundatorzy wywodzili się z różnych warstw społecznych. Krzyże przydrożne stanowiły votum dziękczynne (za uzyskane łaski) lub błagalne. Wznoszono je także w celu ochrony przed klęskami żywiołowymi, pożarem, powodzią, zarazą. W tradycji ludowej, zwłaszcza folklorze, krzyż symbolizuje życiową drogę oraz walkę z przeciwnościami losu i cierpieniem (Ogrodowska 2001). Odrębną grupę wśród obiektów małej architektury sakralnej stanowią zabytkowe kapliczki przydrożne z różnorodnym bogactwem architektonicznym, charakterystycznym dla ich twórców, często anonimowych tworzących nie z chęci zysku, lecz z pobudek religijnych i artystycznych. Forma kapliczek wyrosła z podłoża kultury chrześcijańskiej. Na obszarze planowanego parku krajobrazowego dominują kapliczki przydrożne poświęcone Matce Bożej (m.in. słupowe), murowane (domkowe). Obiekty małej architektury sakralnej stawiano też na granicach zespołów dworskich jako znaki graniczne czy też orientacyjne. Na obszarze planowanego parku oraz otuliny spotykamy też Figury Chrystusa Frasobliwego, św. Nepomucena, czy św. Floriana. W całym kraju uważano Chrystusa Frasobliwego za Boga szczególnie bliskiego człowiekowi, znającego ból i nędzę, rozumiejącego i serdecznie współczującego. W jego osobie lud widział z jednej strony Boga wędrującego po świecie, rozmyślającego nad niedolą ludu, a z drugiej – samego siebie – wieśniaka, który dzięki ciężkiej pracy, pokorze i modlitwie znajduje się na najlepszej drodze do triumfu pośmiertnego. Na szczególną uwagę zasługują spotykane na omawianym terenie figury św. Jana Nepomucena (1348-1393), czeskiego kanonika, patrona tonących, flisaków, żeglarzy i budowniczych mostów, orędownika w czasie powodzi, gradobicia, suszy (Wielgus 1997) (min. W Lasocinie, Linowie). W Polsce kult tego świętego należy do najpospolitszych (Zaleski 1996). Według legendy Nepomucen odmówił ujawnienia tajemnicy spowiedzi królowi Wacławowi IV, podejrzewającemu królową o zdradę. Zginął męczeńską śmiercią w otchłani

Weltawy, utopiony z kamieniem młyńskim u szyi. W ikonografii przedstawia się św. Jana Nepomucena najczęściej w szatach duchownego, w sutannie, rokokie, birecie na głowie, z palmą męczeńską w dłoni. Jego atrybutami są m.in. książka, klucz, kłódka, krzyż w ręce, wieniec z gwiazd (Niewęglowski 2005). Figury św. Jana Nepomucena spotkać można najczęściej w pobliżu mostów, rzek, mokradeł, strumieni itp.

Współcześnie też w wielu miejscowościach planowanego parku zachowała się tradycja strojenia kapliczek, figur i krzyży przydrożnych na Wielkanoc i Zielone Świątki oraz w okresie oktawy Bożego Ciała. Kulturowany jest też zwyczaj gromadzenia się mieszkańców przy kapliczkach w majowe wieczory (tzw. majówki), związany z kultem maryjnym. Kapliczki, figury i krzyże przydrożne wrosły w polski krajobraz stając się jego nieodłącznym elementem. Niszczące z zaniedbania w okresie międzywojennym, niszczone w czasie drugiej wojny światowej, są stałym elementem krajobrazu kulturowego ziemi świętokrzyskiej i sandomierszczyzny.

Do ważniejszych obiektów z terenu projektowanego parku należą **Andruszkowice**. Jedną z najstarszych w Polsce figurą bł. Wincentego zwanego Kadłubkiem, z 1793 r.

Fot. 9. Figura bł. Wincentego zwanego Kadłubkiem w Andruszkowicach (Fot. C. Jastrzębski).

Do ważniejszych obiektów z terenu projektowanego parku należą:

Blonie.

Kamienna figura przydrożna z XVIII/XIX w. Murowana. W formie niskiego, cylindrycznego słupa na cokole, z ogzymsowaną częścią górną. W której trzy głębokie, arkadowe wnęki. Daszek namiotowy.

Nowe Kichary.

Kamienna figura przydrożna z XVIII w. Murowana z cegły. Na zdwojonym, profilowanym cokole czworoboczny słupek o ściętych narożnikach, dźwigający czworoboczną kapliczkę o arkadowych wnękach. Daszek namiotowy z żelaznym krzyżykiem.

Kamienna figura przydrożna z pierwszej połowy XIX w. Na wysoki, ogzymsowanym cokole czworoboczny z arkadkowymi wnękami w górnej części. Daszek namiotowy z krzyżykiem i kogutkiem.

Lasocin.

Na cmentarzu kościelnym rzeźba św. Jana Nepomucena, na cokole, późnobarokowa z drugiej połowy XVIII w., odnowiona w 1856 r.

Kamienna figura przydrożna. Czworoboczny słupek na cokole, dźwigający czteroarkadkową kapliczkę z 1831 r. Wewnątrz rzeźba kamienna Chrystusa Frasobliwego z pierwszej połowy XIX w.

Linów.

Kamienna figura przydrożna św. Jana Nepomucena na postumencie. Zapewne z XVIII w.

Fot. 10. Linów, Krzyż na postumencie ufundowany przez Jana Tużnika, poświęcony w 1884 r. (Fot. A. Świercz)

Sandomierz.

Na skraju wąwozu przy początku ul. Zawichojskiej – pierwotnie latarnia przy Bramie Opatowskiej. Z drugiej połowy XVII w. Murowana. Na uskokowym cokole niska kolumna z głębokimi niszami w trzonie i wolutową głowicą, dźwigająca czworoboczną, arkadkową, ślepa latarnię z kolumnkami w narożnikach.

Przy drodze do Zawichostu. Ceglana figura zapewne z XVII/XVIII w., odnawiana. Na czworobocznym cokole kolumna z wolutową głowicą, dźwigająca czworoboczną kapliczkę o arkadowych płycinach i kolumnkami. Daszek czterospadowy.

Kamienna figura z rzeźbą Niepokalanego Poczęcia NMP, w Rynku, z 1771 r., z tablicą inskrypcyjną.

Kamienna figura z rzeźbą św. Ignacego Loyolo, przy ul. Długosza, z drugiej połowy XVIII w.

Kamienny słup z czworoboczną latarnią z 1821 r., przy ul. Mickiewicza.

Zawichost.

Kamienna figura przydrożna przy wjeździe od strony Sandomierza. Z drugiej połowy XVII w. Na szerokim cokole kolumna wsparta z czterech stron skośnymi szkarpami, dźwigająca czworoboczną kapliczkę z narożnymi kolumnkami i arkadowymi płycinami. Profilowany gzyms wieńczący. Daszek namiotowy.

Zawichost – Trójca.

Kamienna rzeźba Chrystusa dźwigającego krzyż, na postumencie i cokole, z pierwszej połowy XIX w. Pochodzi z warsztatu kamieniarskiego w Janikowie.

Ważniejsze pomniki:

Jakubowice – dla upamiętnienia czynu legionowego Józefa Piłsudskiego.

Koprzywnica – dla upamiętnienia zamordowanych w czasie II wojny światowej.

Sandomierz – dla upamiętnienia ppłk. Antoniego Wiktorowskiego, ppłk. Wasilija Skopenki, bł. Antoniego Rewery, papieża Jana Pawła II, plutonowego Władysława Barana Mieszkańcom Ziemi Sandomierskiej - ofiarom II wojny światowej, Nauczycieli – ofiar faszyzmu, „Płomień nadziei”, „Kotwica”.

Słupcza – dla upamiętnienia bitwy powstania styczniowego.

Osobliwym dziedzictwem kulturowym są:

- kamienny posąg Herkulesa (lub Samsona) na późnobarokowym postumencie z XVIII w. przed fasadą frontową pałacu w Czyżowie Szlacheckim;

- rosyjski reper wysokościowy z 1848 r. w Zawichoście;

wodowskaz z 1924 r. w Zawichoście.

Fot. 11. Rosyjski reper w Zawichoście (Fot. C. Jastrzębski)

Inne obiekty kulturowe z obszaru planowanego parku znajdują się w wielu miejscowościach: Biedrzychowie, Słupi Nadbrzeżnej, Cieszycy i in.

Fot.11. Krzyże, figury sakralne czy kapliczki stanowią nieodłączny element naszego krajobrazu. Figurka Matki Bożej, kapliczka murowana z pocz. XX w. Biedrzychów (Fot. A. Świercz)

Fot.12. Krzyż żeliwny na postumencie, Biedzychów, 1862 r. (Fot. A. Świercz)

Fot. 13. Krzyż kamienny na postumencie, Słupia Nadbrzeżna pocz. XXw (Fot. A. Świercz)

Fot. Krzyż kamienny na postumencie, Cieszyca (Fot. A. Świercz)

Fot. 14. Zawichost, odnowiony (wybudowany w 1924 r.), budynek wodowskazu mierzącego w przeszłości poziom wody w Wiśle.

Literatura

- Myjak J., Sus M., Sus-Lityńska 2016: Przeszłości znaki przydrożne : kapliczki, figury, krzyże i pomniki gminy Ożarów PRYWATNA AGENCJA INFORMACJI REGIONALNEJ
- Niewęłowski W., 2005. Leksykon Świętych. Warszawa, p. 81.
- Ogrodowska B. 2001: Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce. Warszawa YJAKPRESS".
- Kozaczyńska B. Mała architektura sakralna w krajobrazie kulturowym Ziemi Łosickiej. Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII. 203-207.
- Seweryn T., 1958. Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce, Warszawa, p. 11, 12
- Wielgus S., 1997. Encyklopedia katolicka. Lublin. t. VII, p. 812-814.
- Zaleski W., 1996. Święci na każdy dzień. Warszawa, p. 263-264.

6.5. Wybrane obiekty kultury współczesnej.

Większość zabytków kultury materialnej projektowanego parku jest w bardzo dobrym stanie, co wynika zapewne z szacunku dla tradycji, jako elementu wyróżniającego ten obszar. Przyczyniają się do tego również obiekty kultury współczesnej.

Działają tu liczne ośrodki, zajmujące się działalnością kulturalną, takie np. jak placówki sandomierskie: Fundacja Kultury Ziemi Sandomierskiej, Sandomierskie Stowarzyszenie Kulturalne "Lapidarium", Ośrodek Akcji Kulturalnej w Sandomierzu, Muzeum Okręgowe, Biuro Wystaw Artystycznych, Muzeum Diecezjalne Sztuki Kościelnej, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego oraz Oddział PTTK.

Jednostkami kultury finansowanymi z budżetu samorządu powiatu sandomierskiego są dwie placówki sandomierskie: Muzeum Okręgowe oraz Biuro Wystaw Artystycznych. Muzeum posiada w swych zbiorach ponad 16,5 tys. eksponatów. W zamku i ratuszu sandomierskim udostępniane są stałe i czasowe ekspozycje. Muzeum przeprowadza badania z zakresu historii, historii sztuki, archeologii, etnografii i literatury. Organizuje konferencje, sesje naukowe, lekcje muzealne, spotkania autorskie, koncerty, prowadzi działalność naukowo-badawczą i wydawniczą. Do stałych form propagujących dorobek kultury regionu i kraju prowadzonych przez Muzeum Okręgowe należą:

- Ogólnopolska Nagroda im. Aleksandra Patkowskiego
- Sandomierskie Warsztaty Złotnicze pn. „Krzemień Pasiasty - Kamień Optymizmu"
- Spotkania z tradycją - cykl propagujących dorobek regionu świętokrzyskiego poprzez formy:

- Nasze Sandomierskie kulinaria regionalne (konkurs o srebrną chochlę)
- Warsztaty rękodzieła ludowego

- Cykle propagujące dorobek literatury polskiej i światowej m.in.:
  - Literackie dziedzictwo Zjednoczonej Europy
  - Sandomierskie spotkania z literaturą
  - Pomosty kultury - Pomosty literatury.
- Wystawy stałe w Zamku obejmują następujące zagadnienia:
  - „Sandomierskie dziedzictwo” – wystawa prezentująca zabytki związane z historią miasta;
  - Dawna wieś sandomierska;
  - Ciemne ścieżki – wystawa poświęcona Jarosławowi Iwaszkiewiczowi;
  - Ziemia Sandomierska w pradziejach i wczesnym średniowieczu;
  - Krzemień pasiasty w biżuterii i małych formach złotniczych;
  - Lapidarium. Fragmenty detali architektonicznych z renesansowego Zamku Królewskiego w Sandomierzu. Warsztat Benedykta Sandomierzanina;
  - Dzieje zamku sandomierskiego;
  - Dawna kuchnia królewska – zbiory artystyczne. Rzemiosło – malarstwo (XVII-XX w.).

Biurow Wystaw Artystycznych posiada w zbiorach ponad 1400 eksponatów z dziedziny malarstwa współczesnego, grafiki, rysunku, rzeźby, szkła unikatowego. Organizuje działalność wystawienniczą w Galerii Sztuki Współczesnej. Najważniejszym wydarzeniem artystycznym jest impreza organizowana co roku: "PORÓWNANIA" - wystawa prezentująca dorobek artystyczny środowiska plastycznego związanego z Ziemią Sandomierską. BWA prowadzi także działalność wydawniczą i edukacyjną wśród dzieci i młodzieży. Współpracuje z Centrum Sztuki Współczesnej i Galerią Zachęta w Warszawie, Galeriami ASP, ZPAP i innymi ośrodkami kultury w Powiecie Sandomierskim, a także w Polsce i Europie.

Niezwykle ważnym obiektem kultury współczesnej jest gotycki Dom Długosza, w którym eksponowane są bogate zbiory Muzeum Diecezjalnego Sztuki Kościelnej, w tym dzieło Łukasza Cranacha „Matka Boska z Dzieciątkiem i świętą Katarzyną”.

Fot. 15. Krzyż Grunwaldzki w Domu Długosza w Sandomierzu (Fot. C. Jastrzębski).

W Sandomierzu działają ponadto:

- Dom Pracy Twórczej „Alicja”, organizujący wystawy malarstwa i fotografii, spotkania literackie i spotkania poświęcone tradycjom kulturowym;
- Galeria Antyki;
- Galeria autorska Cezarego Łutowicza, który wprowadził krzemień pasiasty do polskiej i światowej biżuterii;
- Galeria Otwarta (autorski projekt Mariusza Pajączkowskiego) – galeria biżuterii autorskiej i sztuki złotniczej.

W Sandomierzu ma swoją siedzibę i zbrojownię interesująca grupa rekonstrukcji historycznej: Chorągiew Rycerstwa Ziemi Sandomierskiej, prowadzona od ponad 20 lat przez kasztelana Karola Burego. Jej pokazy, zmiany wart oraz rozbudowane inscenizacje zawsze przyciągają tłumy widzów. Chorągiew zgromadziła repliki strojów i wyposażenia z kilku epok, poczynając od czasów księcia Mieszka I.

W Maruszowie znajduje się prywatne Muzeum Wsi i wystawa instalacji artystycznych (dawniej Galeria pod Chmurką),

W Ocinku, w domu rodzinnym pisarza i działacza ruchu ludowego Wincentego Burka, urządzono Izbę Pamięci z pamiątkami związanymi z jego życiem i twórczością.

W Starym Garbowie działa Izba Pamięci Zawiszy Czarnego

Wiele działań z zakresu kultury podejmują miejskie i gminne ośrodki kultury, prowadzone przez poszczególne samorządy oraz biblioteki: Gminna Biblioteka Publiczna w

Dwikożach, Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna w Koprzywnicy, Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy im. Witolda Gombrowicza w Ożarowie, Gminna Biblioteka Publiczna w Samborcu, Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu, Miejska Biblioteka Publiczna im. Jana Długosza w Sandomierzu, Biblioteka. Centrum Kultury w Tarłowie, Biblioteka Publiczna w Wilczycach, Biblioteka Publiczna w Zawichoście.

6.6. Wybitne postacie historyczne.

Na obszarze projektowanego parku można odnotować obecność wielu różnorodnych postaci historycznych. Z terytorium tym związane są poprzez miejsce urodzenia, dokonania lub śmierć i pochówek. Wśród nich są prawie wszyscy polscy królowie i liczni książęta, którzy dbali o królewskie miasto Sandomierz i często w nim przebywali, jak np. król Kazimierz Wielki, który był tu 18 razy i łącznie spędził 25 miesięcy. Ponadto na uwagę zasługują, zwykle związani z dworem królewskim, najwyżsi urzędnicy państwowi, wybitni wojskowi, osoby duchowne, a także przedstawiciele możnych rodów, luminarze nauki i kultury, działacze gospodarczy. W kolejności alfabetycznej należą do nich:

Adelajda – księżna, córka księcia Kazimierza Sprawiedliwego. Wg Jana Długosza fundatorka pierwszego kościoła p.w. św. Jakuba Starszego w Sandomierzu. Jej szczątki spoczywają w tej świątyni w mosiężnej trumience wewnątrz dębowego sarkofagu z 1676 r.

Askenazy Szymon – polski historyk pochodzenia żydowskiego, zajmujący się głównie stosunkami międzynarodowymi w XVIII i XIX w. Urodził się w 1865 r. w Zawichoście. Był profesorem na uniwersytetach we Lwowie i w Warszawie, twórcą lwowskiej szkoły historycznej, zwanej szkołą, Askenazego.

Bartolon Stanisław – mieszczanin i słynny lekarz sandomierski z XVI w. Założył w mieście wodociąg. Dotyczyło go przysłowie, świadczące o beznadziejnym stanie chorego: „Już mu i sandomirski doktor nie pomoże...”.

Benedykt, zwany Sandomierzaninem – architekt i mistrz budowlany, prawdopodobnie pochodzący z Niemiec, od ok. 1520 r. kierujący renesansową przebudową zamku sandomierskiego na polecenie króla Zygmunta I Starego.

Bogoria Skotnicki Jarosław – arcybiskup gnieźnieński. Urodził się ok. 1276 r. w Skotnikach, gdzie ufundował istniejący do dzisiaj, murowany kościół. Słynął z prężnej działalności gospodarczej, legislacyjnej i kulturalnej.

Bolesław V Wstydlivy – książę krakowski i sandomierski. Syn pochowanej w Zawichoście księżnej Grzymisławy i księcia krakowskiego Leszka Czarnego. Brat Salomei, dla

której w 1245 r. – po śmierci jej męża, króla Rusi Halickiej - ufundował klasztor klarysek w Zawichoście.

Buliński Melchior – ksiądz, profesor seminarium duchownego w Sandomierzu, prałat i kustosz katedry sandomierskiej. W 1879 r. opublikował wartościową do dziś monografię Sandomierza.

Burek Wincenty – urodzony w 1905 r. w Ocinku, publicysta, pisarz i redaktor, działacz ruchu ludowego i Związku Nauczycielstwa Polskiego.

Długosz Jan – średniowieczny kronikarz i historyk rangi europejskiej. Pierwszy polski heraldyk, wychowawca synów króla Kazimierza Jagiellończyka, arcybiskup nominat lwowski. W 1476 r. ufundował w Sandomierzu istniejący do dzisiaj (obecnie muzeum diecezjalne) dom dla księży mansjonarzy.

Dowbor-Muśnicki Józef – generał rosyjski i polski. Urodził się w Garbowie w 1867 r. W latach 1917-1918 był dowódcą I Korpusu Polskiego w Rosji, a w latach 1918-1919 naczelnym dowódcą podczas zwycięskiego powstania wielkopolskiego.

Dymitr z Goraja – marszałek wielki koronny i podskarbi wielki koronny za rządów Kazimierza Wielkiego, Ludwika Węgierskiego i Władysława Jagiełły. Walczył i wykonywał misje dyplomatyczne. Ok. 1390 r. ożenił się z Beatą z Bożegodar i tam urządził siedzibę rodową. Zmarł w Bożydarze w 1400 r. i został pochowany w klasztorze w Zawichoście, gdzie spoczęła również jego żona, zmarła w 1424 r.

Gomółka Mikołaj – syn mieszczan sandomierskich, urodzony ok. 1535 r. Najwybitniejszy kompozytor polski w dobie renesansu. Autor unikatowych w skali europejskiej „Melodii na psalterz polski”.

Grelewski Kazimierz – ksiądz, męczennik i błogosławiony. Urodził się w 1907 r. w Dwikozach. Do szkoły uczęszczał w Górach Wysokich, a następnie w Sandomierzu, gdzie wstąpił do seminarium duchownego. Został prefektem w Radomiu. Wraz ze starszym bratem, księdzem Stefanem, aresztowany przez Niemców w 1941 r., był torturowany i zesłany najpierw do więzienia w Skarżysku-Kamiennej, potem do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau i następnie do obozu w Dachau. Tu zmarł z wycieńczenia ksiądz Stefan. Tutaj też ks. Kazimierz został stracony. Beatyfikowany w 1999 r., należy do grona 108 polskich męczenników z okresu II wojny światowej.

Grelewski Stefan – ksiądz, męczennik i błogosławiony. Urodził się w 1898 r. w Dwikozach. Uczęszczał do progimnazjum w Sandomierzu. Studiował prawo kanoniczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i w Strasburgu. Został nominowany na prefekta w szkołach radomskich. Wraz z młodszym bratem, księdzem Kazimierzem, aresztowany przez

Niemców w 1941 r., był torturowany i zesłany do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau i następnie do obozu w Dachau. Tu zmarł z głodu i wycieńczenia, na rękach brata, który potem został stracony. Beatyfikowany w 1999 r., należy do grona 108 polskich męczenników z okresu II wojny światowej.

Grzmot-Skotnicki Stanisław – generał. Urodził się w 1894 r. w Skotnikach. Był członkiem tzw. siódemki, czyli konnego patrolu Władysława Prażmowskiego – „Beliny”, który w 1914 r. jako pierwszy przekroczył granicę zaboru austriackiego i zaboru rosyjskiego. Walczył w Legionach Polskich podczas I wojny światowej, wojny polsko-ukraińskiej i wojny polsko-bolszewickiej. We wrześniu 1939 r., po bitwie nad Bzurą, został ranny, dostał się do niewoli niemieckiej i zmarł.

Grzymisława – księżniczka ruska, księżna krakowska, żona księcia Leszka Białego. Matka księcia krakowskiego i sandomierskiego Bolesława V Wstydliwego i Salomei, żony króla Rusi Halickiej. Zmarła w 1258 r. i została pochowana w klasztorze klarysek w Zawichoście, ufundowanym przez swego syna.

Henryk Sandomierski – książę sandomierski, syn Bolesława Krzywoustego, rycerz – krzyżowiec. Jako pierwszy Polak brał udział w wyprawie krzyżowej do Ziemi Świętej. Zginął podczas wyprawy do Prus w 1166 r.

Jadwiga – córka króla węgierskiego Ludwika, królowa Polski od 1384 r. Zgodnie z przekazem, podczas zamieci śnieżnej uratowana przez mieszkańców Świątnik, którym podarowała rękawiczki, przechowywane obecnie w muzeum w Domu Długosza. Jej imieniem został nazwany najsłynniejszy wąwóz sandomierski.

Iwazkiewicz Jarosław – wybitny poeta i prozaik, często odwiedzający Sandomierz (tu powstały takie utwory, jak np., „Lato w Nohant”, „młyn nad Utratą”, „Zygfryd”) oraz inspirujący się jego dziejami i krajobrazem (np. „Czerwone tarcze”, „Sandomierz”). Przed śmiercią w 1980 r. otrzymał od władz miasta dom, w którym przez wiele lat działało poświęcone mu muzeum literackie.

Karśnicki Józef – jezuita, architekt, przedstawiciel prowincjonalnej wersji późnego baroku. Działał w Sandomierzu i okolicy. Do głównych jego dzieł należą: zespół kościoła w Szewnej, kościół w Górach Wysokich, wieża kościoła benedyktyńskiego na Świętym Krzyżu, prace w Sandomierzu przy kościele benedyktynek, kościele jezuitów i katedrze. Zmarł w Sandomierzu w 1805 r.

Krępianka Halina – legendarna córka kasztelana sandomierskiego Piotra Krępy i żona wojewody sandomierskiego Jana Pilawy, którzy zginęli podczas najazdu tatarskiego w 1259 r.

Podczas kolejnego, w 1287 r., poświęciła życie w obronie mieszkańców, podstępem wprowadzając nieprzyjaciół do lessowych podziemi, w których ponieśli śmierć.

Kosela Roman – rolnik, nauczyciel, bibliotekarz, regionalista, działacz wielu organizacji społecznych i politycznych, niestrudzony badacz przeszłości Sandomierza. Aresztowany przez Niemców podczas II wojny światowej, zginął w 1942 r. w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau.

Kwiatkowski Eugeniusz – wicepremier i minister skarbu II Rzeczypospolitej, z inicjatywy którego rozpoczęto budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego. Jego stolicą był Sandomierz, a okoliczne tereny tworzyły rejon, opierający się na przemyśle przetwórczym i stanowiły bazę energetyczną.

Marcin z Urzędowa – XVI-wieczny ksiądz, medyk, botanik i zielarz. Medycynę studiował w Krakowie i Padwie. Pod koniec życia osiadł w Sandomierzu i tu zmarł w 1573 r.

Mniszchówna Maryna – córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, caryca Rosji w 1605 r., jako żona Dymitra Samozwańca I.

Odrawąż Jacek – święty, dominikanin i misjonarz. Do Sandomierza miał przywieźć orzechy włoskie o dużej wielkości, zwane jackami. Zgodnie z legendą, przed sandomierskim kościołem p.w. św. Jakuba Starszego miał zasadzić lipy do góry korzeniami.

Oleśnicki Zbigniew – biskup krakowski, pierwszy polski kardynał. Uratował życie królowi Władysławowi Jagielle podczas bitwy pod Grunwaldem w 1410 r., a po jego śmierci stał na czele państwa, zanim synowie królewscy dorosli do objęcia rządów. Zmarł w Sandomierzu w 1455 r.

Pantoczek Franciszek – aptekarz, współpracownik księdza Piotra Ściegiennego. Urodził się w 1811 r. w Koprzywnicy. W 1844 r. organizował spisek w Kielcach. Przez wiele lat więziony przez władze carskie, został skazany na 24 lata służby wojskowej na Kaukazie. Prawdopodobnie to właśnie on opracował tam lek na bóle żołądka i jelit, znany jako krople Inoziemcowa (czyli cudzoziemca). Zmarł i został pochowany w Kielcach.

Parkoszwic (Parkosz) Jakub – urodził się w Żurawicy koło Sandomierza. Był rektorem Akademii Krakowskiej w latach 1439-1441 i w tym czasie opublikował pierwszy traktat ortograficzny.

Patkowski Aleksander – wybitny polski regionalista i krajoznawca. Uczęszczał do gimnazjum w Sandomierzu, gdzie następnie pracował jako nauczyciel. Rozsławił Sandomierz dzięki działalności Powszechnego Uniwersytetu Regionalnego. Został zamordowany w 1942 r. w niemieckim obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau.

Polejowski Maciej – XVIII-wieczny snycerz lwowski, autor wybitnej dekoracji rokokowej katedry sandomierskiej.

Popielski Leon – urodził się w 1866 r. w Sośniczanach. Był twórcą lwowskiej szkoły biochemiczno-farmakologicznej,

De Prevot Karol – malarz pochodzenia włoskiego, z przełomu XVII i XVIII w. Wykonywał prace m. in. w kościołach sandomierskich (np. cykl Martyrologium Romanum w katedrze) oraz w Beszowej, Warszawie, Przemyślu i na Jasnej Górze.

Rejchan Maciej – pochodzący z Saksonii i osiadły w Sandomierzu XVIII-wieczny malarz. Autor m. in. polichromii w katedrze sandomierskiej, w Nowym Korczynie. Kielcach i na Świętym Krzyżu.

Rewera Antoni – ksiądz, męczennik i błogosławiony. Urodził się w 1869 r. w Samborcu. Do szkoły uczęszczał w Sandomierzu i tu wstąpił do seminarium duchownego, po czym został proboszczem w kościele p.w. św. Józefa. Aresztowany przez Niemców w 1942 r., został zesłany do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau, a następnie do obozu w Dachau, gdzie został zamordowany. Beatyfikowany w 1999 r., należy do grona 108 polskich męczenników z okresu II wojny światowej.

Rzeczyński Gabriel – jezuita, przyrodnik, fizjograf, prekursor polskiej zoologii. Regens seminarium w Sandomierzu, gdzie w 1721 r, opublikował swoje najważniejsze dzieło – „Historia naturalis...”

Salomea - córka pochowanej w Zawichoście księżnej Grzymisławy i księcia krakowskiego Leszka Czarnego. Siostra księcia krakowskiego i sandomierskiego Bolesława V Wstydliwego, który w Zawichoście, w 1245 r., ufundował dla niej – po śmierci jej męża, króla Rusi Halickiej - klasztor klarysek.

Skopenko Wasilij - pułkownik Armii Radzieckiej podczas II wojny światowej. Ocalił Sandomierz od zniszczenia dzięki manewrom okrążającym. Poległ w 1945 r. w walkach nad Odrą. Zgodnie z własnym życzeniem pochowany w Sandomierzu.

Szwarc-Bronikowski Stanisław – podróżnik, publicysta i filmowiec. Absolwent gimnazjum sandomierskiego w 1936 r.

Trąba Mikołaj – urodził się w Sandomierzu w 1358 r. Tutaj chodził do szkoły. Pierwszy prymas Polski. Wystawił własną chorągiew podczas bitwy pod Grunwaldem w 1410 r. Stał na czele delegacji polskiej na sobór w Konstancji w latach 1414-1418.

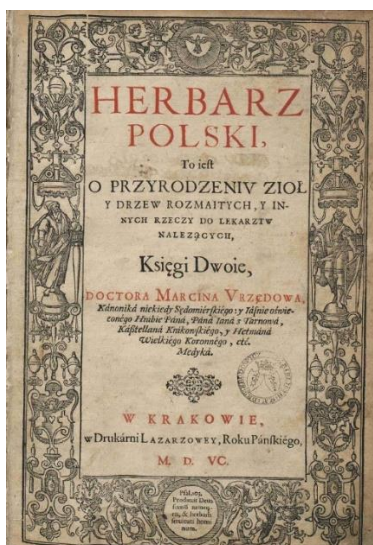
Wincenty zwany Kadlubkiem – błogosławiony od 1764 r., biskup krakowski, pierwszy polski kronikarz. Będąc prepozytem w Sandomierzu założył szkołę. Zmarł w 1223 r. jako mnich w klasztorze cysterskim Jędrzejowie.

Wiśniewski Jan – ksiądz. Jeden z założycieli Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu. Wybitny autor m. in. kilkunastu tomów monografii dekanatów i opisów historycznych miejscowości w regionie świętokrzyskim, które wydawał w okresie międzywojennym.

Zawisza Czarny z Garbowa – niepokonany rycerz w licznych turniejach europejskich, symbol cnót rycerskich. Urodził się ok. 1370 r. w Garbowie. Uczestniczył w wojnach z Krzyżakami, Turkami i husytami, był delegatem na sobór w Konstancji i pełnił ważne misje dyplomatyczne.

6.6.1. **Herbularius (Hortus medici) w Sandomierzu** (Anna Świercz)

Ważną postacią historyczną związaną z ziemią sandomierską jest Marcin z Urzędowa, autor „Herbarza polskiego” (1595). Posiadał w on na Przedmieściu Zawichojskim winnicę, sad oraz ogród roślin leczniczych. Prawdopodobnie był to jeden z dwóch ogrodów roślin leczniczych, razem z wrocławskim ogrodem Wawrzyńca Scholza (1522-1599), jakie istniały w centralnej Europie w XVI wieku. Marcin z Urzędowa uprawiał między innymi: *Allium* sp., *Chelidonium majus*, *Foeniculum vulgare*, *Lathyrus* sp., *Lithospermum officinale*, *Origanum vulgare*, *Malus* sp., *Morus* sp., *Rumex* sp., *Salvia* sp. oraz *Vitis vinifera*. Rośliny te wykorzystywał lecząc mieszkańców Sandomierza i okolicznych wsi (Suchecka 2015). W roku 2015 został odtworzony „Sandomierski Ogród kanonika Marcina z Urzędowa”, który umiejscowiono przy Muzeum Diecezjalnym „Dom Długosza” w obrębie Starego Miasta. Stanowi on interesującą atrakcję turystyczną, mając jednocześnie znaczną wartość naukową i historyczną. Zawarte są w nim rośliny opisane w „Herbarzu polskim”, głównie te, które autor wymieniał ze swego ogrodu (Suchecka, Giergiel 2015).

Ryc. 1 Strona tytułowa dzieła Marcina z Urzędowa „Herbarz Polski...”, Kraków 1595; Biblioteka Narodowa (wikipedia).

Fot. 2. Sandomierski Ogród kanonika Marcina z Urzędowa, 2015 r.(nadwisla24.pl)

6.7. Istniejący potencjał turystyczny i możliwości jego rozwoju (propozycje tematycznych szlaków turystyki specjalistycznej).

Pod względem bazy noclegowej teren projektowanego parku krajobrazowego nie jest zbyt dobrze rozwinięty, gdyż przeważają obiekty zlokalizowane w Sandomierzu. Sieć noclegową tworzą (dodatkowo omówione w rozdz. 12):

1. 10 hoteli: „Dwór Dwikozy” w Dwikozach, „Pałac w Czyżowie Szlacheckim” i 8 obiektów w Sandomierzu („Sarmata Zespół Dworski”, „Grodzki”, „Pod Cizemką”, „Imperial Residence”, „Agro”, „Basztowy”, „Korona”, „Mały Rzym”).
2. 2 motele: „Królowej Jadwigi” i „WIG” w Sandomierzu.
3. 38 obiektów noclegowych, w tym „Willa przy Krakowskiej” w Andruszkowicach, „Ceglane Kąty” w Dwikozach, „Winnica Sandomierska” w Górach Wysokich, „Gościniec Koćmierzów” w Koćmierzowie, „Kraina Ciszy” w Kolonii Gałkowicach, 32 różnego standardu w Sandomierzu i „Maspek” w Zawichoście.
4. 2 internaty w Sandomierzu.
5. Kemping w Sandomierzu.
6. 13 gospodarstw agroturystycznych: „Dzika Róża” w Kamieniu Łukawskim, „Kilian Horse Team” w Kamieniu Łukawskim, „Gospodarstwo agroturystyczne Irena Orawiec” w Kicharach Nowych, „Agroturystyka Zarzecze” w Klimontowie, „Biały Dworek.

Łukasz Juda”, w Łojowicach, „Sielska Dolina” w Ożarowie, „Gościniec Husarski” w Rzeczycy Mokrej, „Agroturystyka Agnieszki Murszewskiej w Sandomierzu, „Na Pogodnej” w Sandomierzu, „U Kazika” w Zajeziorku, „Gospodarstwo agroturystyczne – Jadwiga i Tadeusz Godzwonowie” w Zawisielcu, „Złota agroturystyka” w Złotej.

W większości wymienionych wyżej obiektów noclegowych działają również różnorodne placówki gastronomiczne. Teren projektowanego parku posiada dogodne położenie komunikacyjne drogowe i kolejowe, łączące z głównymi ośrodkami metropolitalnymi i centrami administracyjnymi, takimi jak Warszawa, Kraków, Kielce, Lublin i Rzeszów.

Z myślą o turystach na terenie projektowanego parku wytyczono gęstą sieć znakowanych szlaków pieszych i doskonałych tras rowerowych. Ponadto w Sandomierzu po Wiśle kursuje statek pasażerski.

Prężnie działają liczne ośrodki działalności kulturalnej, m. in. Fundacja Kultury Ziemi Sandomierskiej, Sandomierskie Stowarzyszenie Kulturalne „Lapidarium”, Ośrodek Akcji Kulturalnej, Muzeum Okręgowe, Biuro Wystaw Artystycznych, Muzeum Diecezjalne Sztuki Kościelnej oraz Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. Do najważniejszych imprez należą: w Sandomierzu - Festiwal „Muzyka w Sandomierzu”, Wieczory Organowe w Bazylice Katedralnej, Festiwal Muzyki Wodniackiej „Szantomierz”, Turniej Rycerski o Miecz Zawiszy Czarnego z Garbowa, w Samborcu - Święto Kwitnącej Jabłoni, w Dwikozach - Święto Pomidora.

Przez teren projektowanego parku przechodzą następujące szlaki turystyczne:

1. Uniwersalne:

- Szlak Jagielloński;
- Małopolska Droga św. Jakuba;
- Szlak Jabłkowy;
- Szlak Winiarski;
- Nadwiślański Szlak Artystyczny.

2. Rowerowe:

- Green Velo;
- zielony szlak rowerowy Sandomierz – Ujazd;
- zielony szlak rowerowy im. W. Gombrowicza (Ostrowiec Św.);

3. Piesze:

- czerwony szlak pieszy Gołoszyce – Piotrowice;
- niebieski szlak pieszy Gołoszyce – Dwikozy;
- niebieski szlak pieszy Święty Krzyż – Tarłów;

- zielony szlak pieszy Dwikozy – Dwikozy.
- ścieżka Klubu 4H w Ożarowie.

Walory wynikające z funkcji rolniczej terenu projektowanego parku obszaru to także możliwość wypoczynku i rekreacji wśród wiejskich krajobrazów, w gospodarstwach agroturystycznych i w wiejskich pensjonatach, a w związku z tym:

- możliwość podpatrywania pracy rolnika lub nawet pomagania przy nieskomplikowanych pracach gospodarskich;
- możliwość zapoznawania dzieci ze zwierzętami gospodarskimi;
- możliwość uprawiania wędrówek pieszych, rowerowych, konnych na obszarach o ekstensywnym zagospodarowaniu i użytkowaniu turystycznym;
- możliwość spożywania posiłków ze zdrowej żywności wyprodukowanej na terenie gospodarstwa, a także zakup u rolników mleka, sera, jaj, miodu, owoców i warzyw oraz innych produktów z gospodarstwa, dodatkowym walorem rolniczym jest dobrze rozwinięte w powiecie sandomierskim sadownictwo;
- możliwość zapoznawania się z kulturą ludową obszaru, obyczajami, obrzędami, tradycyjnymi obchodami świąt, a także okazja do zakupu pamiątek regionalnych - produktów miejscowego rzemiosła, podpatrywanie pracy rzemieślników.

W dziedzinie walorów turystycznych, wynikających z funkcji rolniczej, tereny projektowanego parku mają jeszcze wielkie możliwości rozwoju istniejącego potencjału. Zachodzi duże prawdopodobieństwo, że już sam projekt utworzenia parku krajobrazowego, a następnie podejmowane działania o charakterze edukacyjnym, promocyjnym i organizacyjnym wpłyną na zmianę samoświadomości mieszkańców i pobudza ich do refleksji na temat skorzystania z szans rozwojowych, które niosą inicjatywy o charakterze turystycznym.

Biorąc pod uwagę dotychczasowe uwarunkowania rozwoju potencjału turystycznego opisywanego regionu wydaje się zasadnym opracowanie koncepcji następujących tematycznych szlaków turystyki specjalistycznej:

1. Rozszerzenie uniwersalnego Nadwiślańskiego Szlaku Artystycznego na pozostałe terytorium projektowanego parku.
2. Stworzenie sieci pieszych szlaków *Nordic Walking*.
3. Stworzenie sieci historycznych ścieżek spacerowych wokół stolic gmin na terenie projektowanego parku.
4. Stworzenie spójnej sieci szlaków rowerowych.
5. Utworzenie pieszego szlaku pn. Nadwiślański Ślak Przyrodniczy.

Wybrane pozycje literatury

- Broda A. 2001. Dwikozy. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Bronkowski M. 2013. Sandomierskie Pomniki. Sandomierz: Wydawnictwo Stratus.
- Buko A. 1998. Początki Sandomierza. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Cebula A. 2011. Andruszkowice. Sandomierz: Wydawnictwo ARMORYKA.
- Chądzyński J. N. 1850. Wspomnienia sandomierskie i opis miasta Sandomierza. Warszawa.
- Chyła R. 1995. Sandomierz i okolice w prawdzie historycznej, legendzie i ciekawostce. Sandomierz: PUH ELEKTROSAN.
- Dzieje Sandomierza. 1993-1994. T.1-4. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Giergiel T. 2004. Rycerstwo Ziemi Sandomierskiej. Podstawy kształtowania się rycerstwa sandomierskiego do połowy XIII w. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Ginalska T., Osiński A. 2003. Powiat Opatowski. Krosno: Oficyna Wydawnicza „APLA”.
- Juszczyk M. 2003. Sandomierz. Wyd. 4. Kielce: ELIPSA.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. 1959. T. 3, Woj. kieleckie, z. 7, Powiat opatowski. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. 1962. T. 3, Woj. kieleckie, z. 11, Powiat sandomierski. Warszawa: Instytut Sztuki PAN. Dział Inwentaryzacji Zabytków.
- Kiryk F. Urbanizacja Małopolski. Woj. sandomierskie XIII-XVI wiek. 1994. Kielce: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.
- Lawera H., Bata A. 1999. Koprzywnica i okolice. Historia, zabytki. Krosno: Oficyna Wydawnicza „APLA”.
- Lis M. Ku niepodległości. Działania wojenne i dzieje czynu legionowego na Ziemi Sandomierskiej i Opatowskiej w latach 1914-1915. 2014. Sandomierz: Wydawnictwo Myjakpress „Folwark Miejski” Ośrodek Badań Sandomierszczyzny.
- Tenże. Legioniści w Jakubowicach. 2004. Sandomierz – Ożarów : Prywatna Agencja Informacji Regionalnej MYJAKPRESS.
- Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565. 1963. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664. 1971. T.1. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664. 1977. T.2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lustracja województwa sandomierskiego 1789. 1965. Cz.1. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Małek P. 2007. Zawichojskie pamiątki. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Matusak P. 1976. Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej w latach 1939-1945. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Tenże. 1993. Wesołówka 1944. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Myjak Sydonia A., Myjak J. 1993. Koprzywnica pocysterska pamiątka. Informator turystyczny. Sandomierz: PAIR Myjakpress.
- Myjak J. 2013. Ilustrowany słownik miejscowości Powiatu Sandomierskiego. Sandomierz: Myjak Press.
- Pamiętnik Sandomierski. 1993. T.1. Red. Feliks Kiryk. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Pamiętnik Sandomierski. 1995. T.2. Red. Feliks Kiryk. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Pamiętnik Sandomierski. 1997. T.3. Sandomierz: Muzeum Okręgowe.
- Pamiętnik Sandomierski. 2012. T.4. Sandomierz: Muzeum Okręgowe.
- Parafia p.w. Nawrócenia Św. Pawła Apostoła w Sandomierzu. Materiały z sesji naukowej (Sandomierz, 15 V 2004.). Red. Krzysztof Burek. 2004. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Patkowski A. 1938. Cuda Polski. Sandomierskie. Poznań.

- Poraj-Badowska M. 2010. Legendy sandomierskie. Sandomierz: Wydawnictwo ARMORYKA.
- Przewodnik po gminach LGD. 2015. Sandomierz: Lokalna Grupa Działania Ziemi Sandomierskiej.
- Rejestr zabytków archeologicznych. Zasób Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.
- Rejestr zabytków nieruchomych. Zasób Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.
- Rokoszyński J. 1914. Święte pamiątki Sandomierza. Sandomierz.
- Sandomierz i okolice. Przewodnik turystyczny. 2009. Kielce: Wydawnictwo świętokrzyskie ELIPSA.
- Sarwa A. 2007. Bazylika Katedralna. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Sławiński P. 2007. Cmentarz Katedralny w Sandomierzu. Sandomierz.
- Tenże. 2008. Prawosławie w Sandomierzu i okolicy. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Słownik biograficzny powstańców styczniowych działających na terenie województwa sandomierskiego. Opracowanie haseł i autorzy zdjęć Iwona Staszewska, Katarzyna Żuk. 2013. Tarnobrzeg.
- Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie woj. świętokrzyskiego. Zasób Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.
- Stępień U., Giergiel T. 2014. Bazylika Katedralna Pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Sandomierzu. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Stępień U. 2005. Dom Długosza. Sandomierskie Perły. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia.
- Taź. 1994. Przewodnik po Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego. 1967. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Szkice zawichojskie. Pod redakcją Teresy Dunin-Wąsowicz i Stanisława Tabaczyńskiego. 1999. Zawichost: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Fundacja "Antiquitas".
- Szylko E. 1994. Z przeszłości Ożarów. Ożarów.
- Wiśniewski J. 1907. Dekanat Opatowski. Marjówka.
- Tenże. 1915. Dekanat Sandomierski. Radom.
- Wroniszewski J. 2001. Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze. Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne.
- Wróblewski S. 2006. Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu. Nowy Sącz: Wydawnictwo GOLDRUK.
- Zub J. 1998. Koprzywnica. Kościół i klasztor cysterski. Tarnobrzeg: Wydawnictwo PROFIL.
- Tenże. 2006. Sandomierz, Klimontów, Koprzywnica, Zawichost i okolice. Przewodnik po zabytkach sztuki. Tarnobrzeg: Wydawnictwo ABC.
- Tenże. 2010. Legendy i opowieści pocysterskiej Koprzywnicy. Sandomierz – Koprzywnica: PAIR Myjakpress, Miejsko - Gminny Ośrodek Kultury i Sportu w Koprzywnicy.
- Tenże. 2007. Leksykon sandomierskiej swojszczyzny. Sandomierz: Wydawnictwo Myjakpress „Folwark Wiejski” Ośrodka Badań Sandomierszczyzny.
- Tenże. 2003. Pałac w Czyżowie Szlacheckim. Sandomierz: PAIR Myjakpress.
- Tenże. 2005. W krainie lessu i białych skał. Monografia krajoznawcza miasta i gminy Ożarów. Sandomierz: PAIR Myjakpress.
- Tenże. 2009. W krainie Wisły i Opatówki. Monografia krajoznawcza Gminy Dwikozy. Sandomierz: PAIR Myjakpress.
- Tenże. 1995. Sandomierz. Kamienica Oleśnickich. Tarnobrzeg: Wydawnictwo „Profil”.
- Tenże. 2004. Sandomierz. Kościół i klasztor benedyktynek. Sandomierz: Wydawnictwo ABC.
- Tenże. 2004. Sandomierz. Kościół szpitalny św. Ducha. Tarnobrzeg: Wydawnictwo ABC.
- Tenże. 1995. Sandomierz. Ratusz. Tarnobrzeg: PROFIL.
- Tenże. 2000. Sandomierz. Zamek. Tarnobrzeg: Wydawnictwo ABC.
- Tenże. 2001. Zawichost. Kościół i klasztor franciszkański. Tarnobrzeg: Wydawnictwo „ABC”.

7. Najważniejsze elementy dziedzictwa archeologiczno-historycznego uzasadniające potrzebę utworzenia park (Cezary Jastrzębski)

1. Konieczność ochrony wyjątkowego dziedzictwa archeologicznego projektowanego parku, obejmującego kilka tysięcy stanowisk. Niektóre z nich reprezentują zagadnienia unikatowe w skali świata (np. neolityczne górnictwo krzemienia), są wyjątkowe w skali europejskiej (np. szachy sandomierskie) bądź w skali krajowej (np. tetrakonchos w Zawichoście). Generalnie wskazują na ścisłe powiązanie dziejów człowieka z otaczającym środowiskiem przyrodniczym i kulturowym.

2. Konieczność popularyzacji najbardziej doniosłych odkryć archeologiczno-historycznych. Wzrost zainteresowania obszarem projektowanego parku z punktu widzenia zewnętrznego przyczyni się do skorzystania w przyszłości z nie stosowanych dotąd sposobów zapewnienia dalszego rozwoju tego regionu, zaś z punktu widzenia wewnętrznego może zapobiec nieświadomej dewastacji cennych stanowisk archeologiczno-historycznych i środowiska kulturowego.

3. Ochrona i promocja wielkiej różnorodności i bogactwa komponentów dziedzictwa kulturowego projektowanego parku stanowi istotny czynnik podtrzymywania tożsamości regionalnej mieszkańców, co uwarunkowane jest także koniecznością podjęcia szerszej działalności o charakterze edukacyjnym.

4. Wszelkie planowe i mające szerszą niż dotąd skalę działania, podejmowane w przyszłości w sferze archeologiczno-historycznej i środowiska kulturowego, w zdecydowany sposób mogą się przyczynić do wielofunkcyjnego rozwoju analizowanego obszaru, w którym turystyka i edukacja regionalna mogą być podstawą pomyślności mieszkańców.